

КУЛЬТУРОЛОГІЯ.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Н.М.Товстоляк

Качанівський некрополь

Чернігівська садиба Качанівка – визначний історико-культурний центр України XIX–XX ст. Вона розташована на історичній території, в давні часи входила до системи посульської оборонної лінії, з XVI ст. була прикордонною територією Речі Посполитої та Московської держави. З середини XVIII ст. належала особам, які залишили помітний слід у нашій історії та культурі, була свідком багатьох подій. Її власниками були: друзі гетьмана К.Розумовського брати Кочановські, президент Малоросійської колегії, фельдмаршал, граф П.О.Рум'янцев-Задунайський, подружжя П.А. та Г.Я.Почек, три покоління славнозвісної родини меценатів та суспільних діячів Тарновських, два покоління династії Харитоненків.

У радянські часи Качанівка стала свідком не лише цікавих, але й трагічних подій: громадянська війна та повстанський рух, голодне життя дитячого будинку ім. Воровського, голодомор 1932–1933 рр., Велика Вітчизняна війна, туберкульозний санаторій. Саме це обумовило виникнення на території Качанівського палацово-паркового комплексу кількох місць поховань, цвинтарів. Вони вивчені недостатньо, тому наукова розробка проблеми залишається актуальною, має суспільне значення: адже зараз Качанівка – відомий об'єкт туристсько-екскурсійного показу та відпочинку.

Дослідження поховань на території садиби розпочалося зі створення у 1982 р. державного історико-культурного заповідника "Качанівка" (з 2000 р. має статус національного). Співробітниками заповідника були записані спогади місцевих жителів, під час проведення реставраційних робіт вдалося зібрати частину надгробків, приблизно встановити місце поховання художника О.О.Агіна, частково встановити прізвища похованих на території садиби осіб.

Під час роботи на посаді завідуючої відділом науково-освітньої та екскурсійної роботи заповідника "Качанівка" автору доповіді вдалося зібрати спогади людей, що були сучасниками голодомору 1932–1933 рр., працювали в Качанівському госпіталі наприкінці 1943–1944 рр., відомості

про будівництво родинної усипальниці Тарновських біля садибної церкви Георгія Хозевіта. Аналіз розташування поховань садиби Качанівка дозволяє локалізувати три території: комплекс поховань біля Георгієвської церкви, комплекс поховань біля могили Г.М.Честаховського, а також кладовище на протилежному боці Майорського ставу, яке не збереглося. Також є окремі поховання, локалізувати можна лише могилу Героя Радянського Союзу М.О.Гарама на головній алеї садиби.

Традиційним місцем поховання померлих за християнською традицією була територія біля церкви або сама церква. Будівництво садибної церкви Георгія Хозевіта припадає на період з 1820 по 1828 рр. Термін великий, але за ці роки помер власник садиби Григорій Якович Почека, потім і його дружина – Параска Андріївна Почека (за першим чоловіком – Тарновська). Поки ще невідомо, де саме поховали подружжя: біля церкви або в церкві. Церква була добудована та освячена новим власником садиби Григорієм Степановичем Тарновським (1790–1853), сином П.А.Почеки від першого шлюбу.

За часів Г.С.Тарновського в Качанівській садибі постійно проживало багато родичів власника, подовгу гостювали сусіди-поміщики, інші запрошені особи. В зв'язку з тим, що з 1927 р. (закриття церкви) поховання там постійно руйнували, зараз за знайденими чавунними надгробками-плитами можна назвати лише 3 поховання, але де саме вони були – невідомо. На одному надгробку напис: "Здесь покоится прах титулярного советника Ивана Ивановича Булича, скончавшегося 15 июля 1840 года, и дочери его Марии, скончавшейся 19 июля 1852 года. Господи, не отлучи рабов своих Иоанна и Марии от святых твоих и упокой души их во царствии твоем". Дворяни Булічі були сусідами Тарновських, у їх володінні був хутір Булічевський при с.Парафіївка Борзенького повіту. Булічі були власниками хутора з часів гетьмана Розумовського. Марія Іванівна Буліч народилася у 1832 р., померла зовсім молодою [1].

Другий надгробок має напис: "Здесь погребен помещик Александр Федорович Покорский-Жоравко. Родился 9 сентября 1814 г. Умер 13 июля 1852 на 38 году своей жизни". Зверху надгробка знак, схожий на масонський ("всевидающее око"). Родина Покорських-Жоравко має кілька гілок та відома в історії. Як бачимо, обидві молоді людини померли з різницею в 5 днів. Поки ще невідомо, де саме й чому вони померли так рано, чому були поховані поряд із власниками садиби.

У грудні 1853 р. біля церкви були поховані Григорій Степанович та Ганна Дмитрівна Тарновські. Ганна Дмитрівна померла раптово напередодні свого дня народження 8 грудня 1853 р. Наступного дня помер

Григорій Степанович. За спогадами сучасників, на їх могилах були звичайні дерев'яні хрести. За заповітом, власником садиби Г.С.Тарновський призначив свого племінника В.В.Тарновського (1810–1866), відомого вченого, суспільного діяча та мецената. З ним пов'язані капітальні будівельні роботи, що були проведені в Качанівській церкві у 1867–1868 рр.

Василь Васильович Тарновський помер також раптово, 4 грудня 1866 р. після одного з бурхливих засідань Чернігівського губернського земства. Труна з небіжчиком була встановлена 5 грудня 1866 р. у Воскресенській церкві м.Чернігова. Чернігівський губернатор С.П.Голіцин надав дозвіл на перевезення тіла до Качанівки, але родичі та друзі В.В.Тарновського вирішили зробити мармурову гробницю, для якої треба було переоблаштувати підземелля Качанівської церкви. Важко було отримати дозвіл консисторії на те, щоб до закінчення спорудження склепіння тіло небіжчика залишалось непохованим. Син В.В.Тарновського, теж Василь Васильович, відомий як В.В.Тарновський-молодший, та його мати, Л.В.Тарновська, зробили замовлення на виготовлення "мармурової білої труни" відомому російському архітектору І.А.Монігетті, який у той час працював над проектом перебудови кримських володінь імператора. Ним були зроблені ескізи гробниці. Виготовлення гробниці було доручено "монументальному майстру" Людвігу Ботта. Про те, що над ескізами окремих частин гробниці працював особисто В.В.Тарновський-молодший, свідчить лист Л.Ботта до В.В.Тарновського від 16 червня 1868 р., в якому він повідомляє, що розмовляв з І.А.Монігетті про проект запропонованого В.Тарновським п'єдесталу мармурової гробниці. Скульптор визнав його дуже хорошим та запропонував зробити із сірого сардопольського граніту [2]. В тому ж листі Л.Ботта написав, що вже закінчив гробницю. Отже, остаточно В.В.Тарновського-старшого поховали в церкві лише наприкінці 1868 р. Таким чином, майже два роки під керівництвом В.В.Тарновського-молодшого в Качанівській садибній церкві велися капітальні роботи. М.В.Тарновський, племінник власника садиби, згадує про те, що прах Григорія Степановича та Ганни Дмитрівни Тарновських було покладено в металеві саркофаги та перенесено до склепіння, що було влаштовано під дзвіницею церкви (збереглося до нашого часу) [3].

Поки ще не відомо, хто ще в часи В.В.Тарновського-молодшого був похований на церковному цвинтарі, але зі спогадів М.В.Тарновського відомо, що в 70-ті рр. XIX ст. біля церкви поховали Марію Борисівну, улюблену няню власника садиби. Вдячний вихованець поставив на її могилі чудового різьбленого дубового хреста роботи талановитого качанівського майстра Якова, котрий робив також іконостас Качанівської церкви [4].

Про долю поховань при Качанівській церкві частково відомо зі спогадів місцевих жителів. К.Й.Кривохижко (1897–1991), житель с.Власівка, згадувала, що на цвинтарі біля церкви був похований позашлюбний син В.Тарновського-молодшого – Василь. Він народився від жінки з с.Власівка, якій В.Тарновський надав значну ділянку землі, збудував гарний дім. Василь отримав освіту, був директором підприємства, після революції помер у дорозі, повертаючись із родиною до рідного села. Також К.Й.Кривохижко згадує про поховання Крижанівських. Крижанівський був священиком церкви Георгія Хозевіта. Його син Микола застрелився перед революцією, був похований на цвинтарі біля церкви. Другий син, Василь, був священиком церкви у першій половині ХХ ст. Зберігся надгробок з могили його сина Івана, який помер від опіків (потрапив у чавун з окропом) [5]. На надгробку з каменю (хрест втрачено) напис: "Крыжановский. 1906 г. 10 февраля – 1915 г. 29 ноября. Любовь к тебе глубокую, как море, местить не могут жизни берега".

О.Д.Музиченко (1904–1995), жителька с.Качанівка, яка працювала вчителем у дитячому будинку в 30-ті рр. ХХ ст., згадувала, що біля церкви було близько 15 поховань. Прицерковне подвір'я було обгороджене навкруги металевою огорожею на цегляній основі [6]. М.Т.Неізнаний (1915–?), житель с.Парафіївка, виховувався з 1924 р. в Качанівському дитячому будинку. Він розповідав, що в цей час дзвіниця ще не була зруйнована, в родовому склепі під церквою стояли металеві труни і одна мармурова. Їх зруйнували, кістками і черепами діти грали в футбол біля церкви [7]. У той час нижня, три бокових стінки мармурової гробниці В.В.Тарновського-старшого зникли, а бокову стінку та кришку гробниці перевезли на кухню та зробили з них столи. Лише в останні роки співробітниками заповідника їх було перевезено та розташовано біля церкви.

На головній алеї від церкви до палацу на перехресті після війни було зроблено окреме поховання: перенесено прах Героя Радянського Союзу Михайла Олександровича Гарамі. Він народився в с.Власівка у 1918 р., разом з братами Миколою, Віктором, Павлом ходив на заняття в Качанівську школу. Закінчив 7 класів, школу зв'язку, захоплювався авіацією. Поїхав до старшого брата Миколи, а потім разом із третім братом Михайлом працювали у Вінниці. За рекомендацією комсомолу були зараховані курсантами 8-ї Одеської школи воєнних льотчиків імені Поліни Осипенко. Після закінчення авіашколи ланка братів Миколи, Віктора та Михайла Гарамів стала передовою у 2 винищувальному авіаційному полку Київського особливого воєнного округу. До них приєднався молодший брат – авіамеханік Павло Гарам.

Брати хоробро воювали під час Великої Вітчизняної війни: Микола – в старому полку, Михайло та Віктор – у складі щойно створеного 434 (32) винищувального авіаційного полку. 9 вересня 1941 р. під Ленінградом загинув Віктор: його літак загорівся. М.О.Гарам вважав, що він загинув, але доля брата була гіршою. Він потрапив у полон, а повернувся додому лише після війни – єдиний, що залишився живим з 4 братів. На своєму літаку Михайло написав: "Помста за Віктора". За бій 26 вересня 1941 р. лейтенанта М.О.Гарам було нагороджено орденом Леніна. Під Сталінградом льотчики Микола та Михайло Гарам воювали разом в одній ескадрильї, з ними в полку – авіамеханик Павло. 20 вересня 1942 р. загинув на очах брата Микола, у лютому 1943 р. загинув Павло. 23 лютого 1943 р. М.О.Гараму було надано почесне звання Героя Радянського Союзу. За роки війни його було нагороджено орденом Леніна (двічі), орденом Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ступеня, медалями. Майор Михайло Олександрович Гарам загинув 28 червня 1944 р. На його рахунок було 230 бойових польотів, 27 знищених німецьких літаків, з них 19 – особисто, 3 – в групі, 5 – на землі [8]. У повітряних боях родина льотчиків Гарамів знищила 43 фашистських літаків.

На початку 50-х рр. XX ст. прах Героя Радянського Союзу М.О.Гарам перевезли зі Смоленщини та перепоховали в Качанівському парку. Перший надгробок був традиційним: у вигляді прямокутної бетонної призми з витвором для квітів. Поряд у бік церкви було зроблено цегляну стелу на постаменті срібного кольору з барельєфом героя та написом. Цей меморіал було оточено колом з квіткових насаджень. Навколо цього поховання завжди точилися суперечки стосовно необхідності перенести могилу на інше місце поза межі садиби. На нашу думку, того не можна робити, позаяк Качанівка є визначним українським історичним та культурним центром кількох епох, а не лише дворянської. Доля братів Гарамів свідчить про героїзм українського народу, його самовідданість своїй батьківщині, є прикладом для молоді. Нещодавно було встановлено новий надгробок: невисокий чорний кам'яний пам'ятник зі шліфованою лицевою частиною з портретом льотчика та написом: "Герой Радянського Союзу Гарам Михайло Олександрович. 1918–1944".

На території Качанівського парку наприкінці XIX ст. було започатковано ще один цвинтар – у районі так званого дуба Шевченка, або Шевченківської галявини. Свою назву вона отримала тому, що там під час відвідування Качанівки біля дуба-велетня любив бувати серед качанівців Т.Г.Шевченко. Відомо, що після його смерті В.В.Тарновський-молодший звертався до властей з пропозицією поховати Т.Г.Шевченка в Качанів-

ському парку, зробити над похованням за давньою традицією високу могилу, але дозвіл не було отримано [9]. На той час молодий В.В.Тарновський розпочав збирати все, що має стосунок до життя та творчої спадщини великого українця.

У 80-х рр. XIX ст., коли В.В.Тарновський-молодший брав активну участь у встановленні нового пам'ятника на могилі Т.Г.Шевченка у Каневі, ним було розроблено проект шевченківського меморіалу в районі дуба Шевченка. Вздовж алеї до дуба траурними вінками було висаджено ялини (частково збереглися). У 1883 р. В.В.Тарновським було виконано ескіз барельєфа Т.Г.Шевченка для могильного хреста. Саме такий чавунний барельєф було розміщено в Качанівському меморіалі [10].

У 80-х рр. XIX ст. в Качанівці майже постійно до самої смерті проживав друг Т.Г.Шевченка художник Григорій Миколайович Честахівський (1820–1893). Коли він помер у 1893 р. в Петербурзі, В.В.Тарновський отримав дозвіл на поховання його в Качанівці. Так у Качанівському Шевченківському меморіалі з'явилася перша могила. Над нею було насипано такий пагорб, як на могилі Т.Г.Шевченка. Як згадувала О.Д.Музиченко, "хрест був дерев'яний, старий... висота його сягала 2–2,5 метрів. Він був прямий, без будь-яких оздоблень. Ширина основи досягала 20–25 см, перекидина була вдвічі вужчою, косою, з написом (ніби випаленими літерами чорного кольору) – "Г.М.Честахівський". Хрест стояв по центру могили, повернутий був до паркової алеї" [11]. Коли зник хрест – невідомо. Той, що існує зараз, був встановлений у 1997 р.

В останні десять років свого життя В.В.Тарновський-молодший неодноразово брав участь у шануванні пам'яті великих українців, зокрема Т.Г.Шевченка, М.В.Гоголя, І.П.Котляревського, П.О.Куліша інших. До того періоду його життя можна віднести проект створення качанівського пантеону великих українців. Про це М.В.Тарновський написав так: "Недаремно мій дорогий дядько Вас[иль] Вас[ильович] мріяв створити з тебе [Качанівки] щось на зразок українського пантеону – перенести і поховати в затінку ...парку великих людей України: Шевченка, Костомарова, Котляревського, Куліша та ін. Насипати над їхніми похованнями високі могили, кургани, схожі на той, який він написав біля Шевченківського дуба, над могилою перенесеного з Петербурга праху товариша останніх років Т.Г.Шевченка Григорія Миколайовича Честахівського" [12].

У 30-ті рр. біля могили Г.М.Честахівського постійно ховали померлих від хвороб вихованців дитячого будинку. За спогадами Л.Д.Утенкової, мати якої працювала там, під час голодомору 1932–1933 рр. не вистачало сил, щоб ховати дітей по одному, тому їх складали взимку штабелем під

сходами на другий поверх ізолятора (дім садівника), а потім разом ховали в одну яму біля могили Честахівського. Є згадки про те, що було ще одне місце поховання померлих дітей – біля саду. Але це все ще треба перевіряти, шукати свідків того страшного часу. Кількість померлих також поки ще не встановлено. Голодомор був основною причиною того, що дитячий будинок було закрито у 1934 р. Тих, хто залишився живими, було переведено до дитячого будинку с.Вишеньки, вчителі отримали роботу в Парафіївській школі.

На місці поховання померлих дітей досі немає ніякого пам'ятника. Неподалік від могили Г.М.Честахівського до нашого часу частково збереглися могили воїнів, що померли від ран у Качанівському шпиталі у 1943–1944 рр. В післявоєнні часи на пагорбі могили відомого художника Г.М.Честахівського на День Перемоги щороку встановлювали дерев'яну трибуну, з якої проголошували промови.

Як згадував М.Т.Неізнаний, у Качанівському парку в районі "Судине" поблизу ставу було поховано вбитого в парку Захара Тульговця. З.Тульговець був вихованцем Качанівського дитячого будинку, художником-аматором, автором картин на качанівську тематику. Його картини були придбані у місцевих жителів працівниками заповідника "Качанівка". Відомо, що Захар приїхав у гості до М.Неізнаного та раптово зник. Пізніше його тіло було знайдено та поховано неподалік [13]. Поки ще місце поховання З.Тульговця не встановлено.

На високому протилежному березі Майорського ставу знаходилося ще одне кладовище, яке тривалий період було місцем поховання жителів садиби Качанівка. Воно не збереглося до нашого часу, але про нього відомо зі спогадів місцевих жителів, зокрема М.О.Мірошника. Територія кладовища була обсаджена дубами та соснами й обкопана триметровим ровом. Поряд із кладовищем знаходилися три козацькі кургани, які за розмірами нагадували курган Честахівського. М.О.Мірошник знайшов неподалік чавунну надгробну плиту, на якій було зображено козацькі атрибути (булава та спис) [14]. Він згадує про деякі поховання на кладовищі: цегляний склеп з металевою огорожею – місце поховання лікаря Тарновських. Поряд з ним була могила О.О.Агіна, відомого художника-ілюстратора поеми М.Гоголя "Мертві душі". На могилі лежала чавунна плита з написом: "А.А.Агин" розміром приблизно 80x130 см. У 1925–1926 рр. місцевий чоботар зі своїм сином забрав її додому та поклав на грубу для обігріву. Пізніше її уламки здали на металобрухт. Місце поховання можна показати лише приблизно. Кладовище в 1928 р. було розоране.

Доля художника Олександра Олексійовича Агіна (1817–1875) була трагічною. Він був позашлюбним сином кавалергарда у відставці О.П.Агіна та кріпачки. Він та його брат народилися у с.Петровське Новоржевського повіту Псковської губ. [15]. Його батьки рано померли, брати були вільними, але не мали грошей, щоб розвивати свій талент художників. О.Агіну разом із братом Василем пощастило вступити до Петербурзької Академії мистецтв до класу К.Брюллова. Василь загинув під час Кримської війни, а після закінчення Академії мистецтв доля привела художника О.О.Агіна до Києва. Відомо, що він надавав уроки малювання дітям В.В. Тарновського-молодшого, а потім Тарновський запросив його жити в Качанівці. Олександр Олексійович Агін сподівався, що "в Каченовке воскреснет все, что потускнело в душе" [16], але несподівано помер у серпні 1875 р. О.О.Агіну не пощастило не лише за життя, але й після смерті. До нашого часу не встановлено пам'ятного знака на місці його поховання, нечасто згадують талановитого майстра.

Отже, на території Качанівського палацово-паркового комплексу знаходяться поховання людей різних історичних епох. Качанівський некрополь є складовою частиною Національного історико-культурного заповідника "Качанівка", тому наукове вивчення кладовищ і поховань має не лише наукове значення, але й потребує розробки методики показу та збереження надгробків (мармур, чавун), їх реставрації та впорядкування прилеглої території. Враховуючи те, що така робота знаходиться на початковому етапі, її необхідно продовжувати за участі не лише істориків, але й фахівців інших галузей науки: реставраторів, ландшафтних архітекторів тощо.

Література

1. Буличи // Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 1, ч. 2. – С. 51.
2. Ботта Л. Лист до В.В.Тарновського-молодшого від 16 червня 1868 р. – Чернігівський історичний музей, ф. Ал. 504, спр.17, арк. 14.
3. Тарновський М. Василь Тарновський-молодший // Хроніка–2000. – 1997. – Вип.19–20. – С. 145.
4. Там само. – С. 141.
5. Петренко О. Спогади старожилів як джерело історії палацово-паркового ансамблю "Качанівка" // Дворянські садиби як осередки культурно-мистецького та духовного життя ХІХ – початку ХХ століття: Матеріали міжнародної наукової конференції 6–7 вересня 2007 р. – Галич, 2008. – С. 91.
6. Там само. – С. 95.
7. Там само. – С. 97.
8. Семенов А.Ф. На взлете. – М., 1969. – С. 146.

9. Смерть и похороны Т.Г.Шевченко (Документы и материалы) – К., 1961. – С. 56.
10. Тарахан-Береза З. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест на шевченковій могилі // Родовід. – 1996. – №14. – С. 66.
11. Петренко О. Вказ. праця. – С. 95.
12. Тарновський М.В. Вказ. праця. – С. 180.
13. Петренко О. Вказ. праця. – С. 98.
14. Там само. – С. 93.
15. Материали свода пам'ятників истории и культуры РСФСР (памятники культуры): Псковская область. – М., 1975. – С. 60–61.
16. Ал. Алтаев. Памятные встречи. – Л., 1957. – С. 52.

А.М.Савочка

Благодійність у Таврійській губернії: пошук громадської злагоди чи спроба вирішення приватних питань?

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки виникла необхідність дослідження цілого комплексу питань, що зазнали остракізму за радянських часів. Серед найбільш актуальних – історія української благодійності. Ця важлива проблема займає особливе місце, оскільки дослідження такого соціокультурного явища має ключове значення для побудови системи громадського піклування в Україні. Намагання державних можновладців сформувати механізми соціального захисту громадян без залучення приватної ініціативи зазнали краху. Лише діяльність міських громад та суспільно свідомих підприємців у напрямку розвитку системи соціального піклування у поєднанні з досвідом минулих поколінь та інноваційними технологіями допоможе уникнути зростання кількості збіднілого населення в сучасній Україні.

Про актуальність проблеми історії філантропії свідчить кількість монографічних досліджень та наукових робіт, що з'явилися за 17 років незалежності. Починаючи з 1997 р., коли була захищена дисертація київського дослідника Федора Ступака "Діяльність благодійних товариств Києва другої половини ХІХ – початку ХХ століття" [1], з'явилося понад десяток ґрунтовних досліджень, присвячених розвитку благодійності у різних регіонах України ХІХ – початку ХХ сторіччя. Так, лише історії філантропії Харківської губернії присвячено 3 дисертації: "Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть" Хаустової О.В. [2], "Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії